

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
BÖLÜMÜ**

mm

**Prof. Dr. Mine MENGİ Adına
TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU (20-22 Ekim 2011)
BİLDİRİLERİ**

ADANA-2012

DİLDE KALIPLAŞMA DERECELERİ

Yard. Doç. Dr. Hürriyet GÖKDAYI
Mersin Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
hgokdayi@mersin.edu.tr

ÖZET: Dilde kalıplaşma bir bütün veya bir bölüm olarak hep aynı kalmayı, öylece kullanılmayı ve anlaşılmayı ifade eder. Kalıplaşmış birimler (atasözü, deyim, ikileme, birleşik ve kalıp sözler), daha önceden bir bütün haline getirilerek hafızada tek bir birim gibi saklanır, konuşan kişi tarafından tek sözcük gibi kullanılır ve dinleyenlerce de tek bir birim olarak algılanır. Dil kullanıcıları, kalıplaşmış birimleri kolayca tanır, anlamlandırır ve kullanır. Ancak kalıplaşmış dil birimlerinin en belirgin yapısal özelliği olan kalıplaşmanın nitelikleri ve sınırları hususlarının yeterince aydınlatıldığı söylenemez. Atasözleri gibi bazı kalıplaşmış birimlerin yapıları tamamen donmuş ve hiçbir şekilde değiştirilemezken, deyim, ikileme, birleşik ve kalıp sözlerin bir bölümünde konuşana, zamana ve dinleyene bağlı olarak ekleme ve değiştirmelere izin verildiği görülür. Kalıplaşmış birimlerini yeni baştan üretilen öbek ve cümlelerden ayıran başlıca özellik olan kalıplaşma, bu birimlerin hepsinde aynı düzeyde değildir. Bu nedenle, dilde kalıplaşma olgusunun açıklanabilmesi için kalıplaşmış dil birimlerinin kalıplaşma derecelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bildiride, Türkiye Türkçesinde bulunan kalıplaşmış dil birimleri, bunları derleyen sözlük ve kitaplardaki biçimleri ile ele alınarak bu birimlerin kalıplaşma dereceleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Bildiriyle kalıplaşmış dil birimlerinin belirlenmesinde yararlanılan temel dayanak olan kalıplaşmanın ayrıntılı bir betimlemesinin yapılması umulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: kalıplaşma, biçim bilgisi, söz varlığı

ABSTRACT: Fixedness in language denotes that a phrase is maintained, used and understood in the same form. Fixed or formulaic sequences (proverbs, idioms, reduplications, compounds and formulaic expressions) are prefabricated units stored in the memory, used by speakers and perceived by receivers as a single word. Language speakers easily recognize, understand and use formulaic units. However, it has not been clearly determined the frame and features of fixedness which is the most prominent structural characteristic of formulaic units. While proverbs have a frozen and unvarying structure, the majority of idioms, reduplications, compounds and formulaic expressions allow to change some of their grammatical parts according to the speaker, listener and tense. Formulaic sequences don't show the same degree of fixedness. Therefore, it is necessary to identify the degrees of fixedness in order to explain the concept of fixedness in language. This paper aims at demonstrating the degrees of fixedness of Turkish formulaic sequences compiled from dictionaries and books. It is hoped to provide a detailed description of fixedness which is the main criteria to define formulaic sequences.

Key Words: fixedness, morphology, vocabular

1. Giriş

Dillerin söz varlığı tek tek sözcüklerden ve kalıplaşmış dil birimlerinden oluşur. Türkiye Türkçesinin söz varlığı da, aynı biçimde *cam, taş, ev, kalem, sandalye, gibi, ile, çık-, at-, yap-*, vb. tek sözcükleri ve *atasözü* (Damlaya damlaya göl olur, vb.), *deyim* (Geçti Bor'un pazarı sür eşeği Niğde'ye, etekleri zil çalmak, vb.), *ikileme* (ıvır zıvır, ileri geri, vb.), *birleşik* (imambayıldı, hanımeli, nasıl, vb.) ve *kalıp söz*lerden (Allah rızası için, Günaydın, Afiyet olsun, vb.) oluşan kalıplaşmış dil birimlerini içerir. Bu birimlerin en belirgin özelliği kalıplaşmış olmalarıdır. Ancak alanla ilgili olarak yapılan araştırmalarda, kalıplaşmanın ne olduğu, nitelikleri ve sınırları hususlarının yeterince aydınlatıldığı söylenemez. Bildiri, dilde kalıplaşmayı ve bu kalıplaşmanın derecelerini ortaya koymak üzere hazırlanmıştır. Bu amaçla, ilk önce kuramsal çerçeve ve yöntem üzerinde durulacak, ardından kalıplaşma olgusu ve kalıplaşmış dil birimlerinin genel özellikleri kısaca açıklanacaktır. Sonra Türkiye Türkçesi söz varlığında bulunan kalıplaşmış dil birimlerinden seçilen örnekler, bunları derleyen sözlük ve kitaplardaki biçimleriyle ele alınıp karşılaştırılarak bu birimlerin kalıplaşma dereceleri gösterilmeye çalışılacaktır.

2. Kuramsal Çerçeve ve Yöntem

Bilindiği gibi yaratıcılık doğal dillerin en belirgin nitelikleri arasında yer almaktadır. Daha önce ne söylenmiş ne de duyulmuş cümleler, söz varlığından seçilecek birimlerin kurallara göre dizilmesiyle kolayca oluşturulabilir (Chomsky, 1965). Dilbilimciler, böylece dil bilgisi kuralları çerçevesinde bağlamdan bağımsız sonsuz sayıda cümle üretilebileceğini savunmaktadırlar (Akmajian vd. 1995:137; Fromkin ve Romdan 1998:9; Uzun, 2000: 9). Bu görüşü destekleyen Pinker (1995: 22) da bir kişinin söylediği veya duyduğu her cümlenin evrenin tarihinde ilk defa ortaya çıkan yepyeni bir bütün olduğunu öne sürmektedir. Böyle bir iddia, bazı yanlış anlaşılmalara yol açabilir, çünkü günlük dildeki anlatımların büyük bir bölümü, belirli bir biçime sahip ve tekrar tekrar kullanılması gereken kalıplaşmış dizilerden oluşmaktadır (Van Lacker-Sitdis ve Rallon, 2004:208). Kullanım yerleri sınırlı olan ve tekrarlanan kalıplaşmış bu sözcük dizileri, en az iki sözcüğün kalıplaşarak sözlükselleştiği yapılar (ikilemeler, birleşikler, bazı kalıp sözler), öbekler (deyimlerin büyük bölümü, kalıp sözlerin bir bölümü) ve cümlelerden (atasözleri, deyimlerin bir bölümü, bazı kalıp sözler) oluşan dil birimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada da, *kalıplaşmış dil birimleri terimi* atasözleri, deyimler, ikilemeler, birleşikler ve kalıp sözleri kapsayacak biçimde kullanılacaktır.

Kalıplaşmış dil birimlerini bazı özellikleriyle yeni baştan üretilen cümlelerden, ifadelerden ayırmak mümkündür. Bu özellikler, kalıplaşmış olma, değişmece anlamla kullanılma, tanınır bilinirlik, kullanım sıklığı, ses tekrarları ve ahenk, kültürel boyut ve zihinsel üretim ve algılanma sürecindeki avantajları olarak sıralanabilir. Bu özelliklerin kısaca açıklanması, bildirinin amacına ulaşmasına yardımcı olacaktır.

Kalıplaşmış dil birimlerinin ortak özelliklerinin başında kalıplaşmış olma gelmektedir (Tannen vd., 1981: 38; Doğançay, 1990: 51; Aksoy, 1988:15; Çotuksöken, 1994: 8; Yüceol Özezen, 2001: 874-877; Gökdayı, 2008: 4; Parlatur, 2010: 43). Yani, atasözü, deyim, ikileme, birleşik ve kalıp sözlerde, daha önceden bir araya gelen dil birimleri belirli bir bütün oluşturmakta, bu bütün değişmeyen bir biçime bürünmekte ve dilin söz varlığında öylece yer almaktadır. Bu birimlerde sözcük seçimi ve dizimi çoğunlukla önceden yapılmış, vurgu da belirlenmiştir. Söz gelimi, *Ağaç yaşken eğilir* atasözü **Eğilir ağaç yaşken* veya **Çiçek yaşken eğilir* biçimlerine sokulamaz. Aynı şekilde *Geçti Bor'un pazarı sür eşeği Niğde'ye* gibi cümle halindeki deyimlerde ve *Afiyet olsun* gibi kalıp sözlerin bir kısmında da benzer bir değişmezlik görülür. Bu durum, ikileme ve birleşikler için de geçerlidir. Eciş bücüş ikilemesi **bücüş eciş* veya **ecişin bücüşü* biçimlerine dönüşmez. Yine, *beyaz peynir* birleşiminin **peynir beyaz* veya **beyazlı peynir* biçimleri görülmemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla dil kullanıcılarının kalıplaşmış birimlerdeki sözcük seçimi ve dizimi hususlarında fazla bir seçeneği bulunmamaktadır.

Kalıplaşmış dil birimlerinin bir bölümü, atasözleri, deyimler ve bazı birleşiklerde olduğu gibi değişmece (mecaz) anlamla kullanılmaktadır. Söz gelimi, atasözleri (*Damlaya damlaya göl olur, Ayağını yorganına göre uzat, vb.*), deyimler (*Dam başında saksagan vur beline kazmayı, etekleri zil çalmak, vb.*) ve birleşiklerin bir bölümü (*hanimeli, karnıyarık, imambayıldı, aslanağzı, vb.*) gerçek anlamlarından ziyade değişmece anlamlarıyla anlaşılabilir. Tabii ki, bu husus bütün kalıplaşmış dil birimleri için geçerli değildir. *Yavaş yavaş* gibi bir ikilemenin veya *Yarın görüşürüz* gibi bir kalıp sözün gerçek anlamıyla kullanıldığı gayet açıktır. Yeni cümleler ve öbekler özellikle bu amaçla kurulmadıkları sürece böyle bir özellik göstermemektedir.

Dil kullanıcıları, kalıplaşmış birimleri kolayca tanımakta, anlamlandırmakta ve yaygınlıkla kullanmaktadır (Van Lancker-Sitdis ve Rallon, 2004:208). Örneğin, *Kitap kapağı, turuncu noktalarla dolu hayvan figürleriyle kaplıydı* cümlesi muhtemelen ilk defa kurulan bir cümledir. Buna karşın *Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar, Sakla samanı gelir zamanı, vb.* atasözleri, *Aşağı tükürsem sakal yukarı tükürsem bıyık, Ateş bacayı sarmış, vb.* deyimler, *Allah Allah, güle güle, ıvır zıvır, vb.* ikilemeler, *beyazperde, alt yapı, üst geçit, emir eri, büyükşehir, vb.* birleşikler ile *Mutlu yıllar, Bayramınız kutlu olsun, bravo, maşallah, Allah razı olsun, eline sağlık, vb.* kalıp sözler hem çok yaygın olan hem de tekrar tekrar kullanılan birimlerdir. Bundan dolayı dil konuşurları, kalıplaşmış birimleri zorlanmadan tanımakta, anlamlandırmakta ve iletişim sırasında uygun bağlamda hemen devreye sokarak onlardan yararlanabilmektedir. Kalıplaşmış birimlerle ilgili bu özellikler, (ana) dil ediniminin ve yabancı dil öğreniminin bir parçası olarak kabul edilmektedir.

Kalıplaşmış dil birimleri, dil kullanımının büyük bir bölümünü kaplamaktadır. Söz gelimi, İngilizce üzerine yapılan çalışmalarda sözlü dilin % 58,6'sının, yazılı dilin ise % 52,3'ünün kalıplaşmış dil birimlerinden oluştuğu belirlenmiştir (Erman ve Warren, 2000). Ayrıca ana dilinde hazırlıksız konuşmaların en az % 32,3'ünün kalıplaşmış sözler olduğu tespit edilmiştir (Foster, 2001). Türkçe üzerine yapılmış bu tür çalışmalarla pek karşılaşılmasa da benzer oranların Türkçe için de geçerli olabileceğini söylemek hiç de yanlış olmaz, çünkü bazı dillerle karşılaştırıldığında Türkçenin söz varlığında daha fazla kalıp söz bulunduğu bildirilmiştir (Tannen ve Öztekin, 1981: 48-53;

Toklu, 2003: 110). Ayrıca ikilemelerin Türkçedeki yaygınlığının başka dillerde görülmediği de göz önüne alınmalıdır. Bu durumda, genel olarak Türkçe konuşanların iletişim kurarken kalıplaşmış dil birimlerine sıklıkla başvurduğu söylenebilir. Dolayısıyla dil kullanımında her yerde hazır bulunan kalıplaşmış birimlerle daha çok karşılaşmaktadır.

Yine, uyak, ses tekrarı (aliterasyon) ve ahenk (ritim), kalıplaşmış birimlerde sıklıkla görülebilen ancak yeni cümle ve öbeklerde tesadüfen bulunabilen özelliklerdir. *Güvenme varlığa düşersin darlığa, Gülme komşuna gelir başına*, vb. atasözlerinde, *Doluya koydum almadı boşa koydum dolmadı, Ustamın adı Hıdır elimden gelen budur*, vb. deyimlerde, *borç harç, kargacık burgacık, bölük pörçük*, vb. ikilemelerde, *elemtere fiş kem gözlere şiş, ellere şapır şupur bize yarabbi şükür*, vb. kalıp sözlerde belirgin bir uyak mevcuttur. Ses tekrarı da sıklıkla görülen bir özelliktir. *Tarlayı taşlı yerden kıızı kardeşli yerden, Aşını eşini işini bil*, vb. atasözleri, *kim kime dum duma, can cana baş başa, el elde baş başta, göz göre göre*, vb. ikileme ve deyimler, *Görelim Mevlam neyler neylerse güzel eyler, İster inan ister inanma*, vb. kalıp sözler ses tekrarıyla oluşturulmuştur. Uyaklı ve ses tekrarı içeren kalıplaşmış birimlerin belli bir ahenge sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Yeni cümlelerin, öbeklerin aksine, kalıplaşmış dil birimlerini kültürel boyutlarıyla birlikte düşünmek gerekmektedir. Bu birimlerden bir bölümü evrensel özellikler içermekte ve her kültürde selamlaşma, minnet bildirme, af dileme gibi durumlarda *hoş geldiniz, teşekkür ederim, özür dilerim, günaydın* vb. sözlerin söylendiği görülmektedir. Ancak bu sözlere yüklenen anlam her dilde değişebilmektedir. Bunun yanında kalıplaşmış dil birimleri belirli bir topluma özgü kültürel bilgi, kural, genelleme içermektedir (Coulmas, 1994: 1293). *Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var, Kız beşikte çeyiz sandıkta*, vb. atasözlerini, *Eti senin kemiği benim, Karaman'ın koyunu sonra çıkar oyunu*, vb. deyimleri, *Nazar değmesin, Allah razı olsun, maşallah*, vb. kalıp sözleri Türk kültürüyle ilişkilendirmeden anlayabilmek epey güç. Yine, diğer dillerin aksine *hacı hoca, eğri büğrü, belli belirsiz, ezile büzüle, dost düşman*, vb. ikilemelerin Türkçedeki yaygınlığını da tekrara ve anlamın kuvvetlendirilmesine özel önem veren bir kültürle ilişkilendirmek daha uygun görünmektedir. Yeni cümlelerin kültürle ilişkisi, *Türk kültüründe akrabalık bağlarına özel önem verilir* cümlesinde olduğu gibi cümlelerin bildiri ve anlamının doğrudan kültüre yönelik bir betimleme olmasıyla sınırlı kalmaktadır.

Kalıplaşmış dil birimlerini kullanmak, yeni baştan cümle, öbek veya ifade üretmekten daha kolay ve kısa bir zihinsel süreç içermektedir. Bu sürece hem cümle, öbek gibi birimlerin üretim hem de iletilen benzer birimlerin anlamlandırılması dâhildir. Dil konuşurları, ihtiyaç duydukları her durumda sıfırdan bir cümle veya ifade oluşturmaktansa, önceden oluşturulmuş, istenilen anlamsal içeriğe sahip ve hemen herkesin bildiği bir kalıplaşmış birimi tercih edebilmektedir. Aynı şekilde, kalıplaşmış dil birimleriyle iletilen anlam içeriğini yeni kurulan cümle ve ifadelerle göre daha kolay ve çabuk çözümlenmektedirler. Bu nedenlerle, kalıplaşmış dil birimlerinin dildeki yaygınlığı en az çaba yasası ilkesine bağlanabilir (Wray, 2002: 17). Bu husus da, söz konusu dil birimlerini yeni oluşturulan cümle ve ifadelerden ayıran özelliklerden birisidir.

İşte, kalıplaşmış dil birimleri, kalıplaşmış olma, değişmece anlama kullanılabilme, dili konuşanların kolayca tanınması, ses özellikleri, kültürel boyutları ve zihinsel üretim ve algılanma sürecindeki avantajlarıyla yeni baştan üretilen cümlelerden ve ifadelerden ayrılmaktadır. Bu genel özelliklerin ardından kalıplaşmanın ve dildeki yerinin açıklanması gerekmektedir.

Kalıplaşma kalıp'tan türetilmiş bir sözcüktür. *Kalıp*, çok anlamlı bir sözcük olarak karşımıza çıkmaktadır. Arapça *klb* kökünden gelen *kalıp*, Osmanlıcada "herhangi bir şeye belirli bir biçim vermek için kullanılan ve o biçimi taşıyan araç, kalıp; vücut, beden, gövde; numune, örnek" anlamlarında kullanılmaktadır (Devellioğlu, 1986: 582). Türkçe Sözlük'te ilk olarak hem içine dökülen eriyiklere (pasta kalıbı, beton kalıbı, vb.) hem de dışına geçirilen nesnelere (ayakkabı kalıbı, vb.) önceden belirlenmiş ve kalıcı bir biçim kazandırmaya yarayan kap, araç veya düzenek anlamlarını taşıdığı belirtilmektedir. Ayrıca, bir şeyin biçim bakımından örneği, biçki modeli, patron (elbise kalıbı, vb.); genellikle küp veya dikdörtgen prizma biçiminde bir kalıba dökülerek yapılmış olan şey (bir kalıp sabun, bir kalıp peynir, vb.) anlamlarıyla da sıkça karşılaşılmaktadır. Kalıbın, bir de değişmece yoluyla kazandığı gösterişli görünüş anlamı da mevcuttur. Bunların yanında, belirli bir biçim anlamındaki kullanım, bizi asıl ilgilendiren bölümdür. Hangi anlamı olursa olsun, *kalıp* sözcüğünün görünüşle, sınırları kesin çizgilerle belirli bir biçimle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu sözcükten türetilen *kalıplaşmak* da, belli bir biçim almak klişeleşmek olarak açıklanmaktadır. Bu açıklama, bir veya birçok birimin belirli bir biçime girip öylece kalması ve hiç değişmemesi veya sadece çok uzun zamana yayılan ses, sözcük ve/veya anlam değişikliklerine izin vermesini anlatmaya çalışmaktadır. Demek ki, kalıplaşan birimler, daha önceki biçimlerini terk edip yeni bir biçime girmekte ve girdikleri biçimde öylece kalmaktadır. Böylece, sözcükler bağımsız birim durumundan belirli kurallar dâhilinde bağımlı birimler durumuna geçerek çoğunlukla aynı kalacak yeni bir biçime bürünmektedir. Kalıplaşma sürecini tamamlamış birimler ve bütünlüğü nitelemek için de *kalıplaşmış* sıfatı kullanılmaktadır.

Kalıplaşma, atasözleri, deyimler, ikilemeler, birleşikler ve kalıp sözlerin ortak niteliğidir. Dil birimlerinin kalıplaşması, belli bir anlamı iletme üzere bir araya gelen sözcüklerin oluşturduğu yapının bir işlevi yerine getirmek üzere aynı biçimde, uygun bağlamda tekrar tekrar kullanılmasını içerir. Bunun yanında, dil biriminin kalıplaşması en çok onun yapısında belirginleşen bir özelliktir. Çünkü kalıplaşma dil bilimsel ilişkilerle bir araya gelen birimlerin oluşturduğu bütünü ya tamamen aynı ya da bazı değişiklik veya değiştirmelere izin veren bir biçimde bulunması, öylece kullanılması ve bu kullanımın tekrarlanmasıyla oluşan bir özelliktir. Bu açıdan değerlendirildiğinde yapı, kalıplaşmış dil birimlerini oluşturan alt birimlerin dizilişi ve bu dizilişin türleriyle yakından ilgilidir. Buna göre kalıplaşmış dil birimleri yapısına göre cümle, öbek, çok sözcüklü sözlük birim ve tek sözcükten oluşan birimler olarak sınıflandırılabilir.

Kısa bir araştırmayla bile, kalıplaşmış dil birimlerini diğer söz varlığı birimlerinden ayıran en önemli özellik olan kalıplaşmanın bu birimlerin hepsinde aynı derecede gerçekleşmediği anlaşılacaktır. Kalıplaşma dereceleri açısından bu birimler göz önünde bulundurulduğunda bazılarının bir bütün halinde tamamen bazılarının ise çekirdek bölümlerinin kalıplaştığı, yani hiç değişmeden aynı biçimde bulunduğu ve öylece

kullanıldığı görülmektedir. Bir bütün olarak kalıplaşan birimlerde herhangi bir değişiklik veya yer değiştirme yapılamaz. Söz gelimi, *Ayağını yorganına göre uzat* atasözü **Ayağını yorgana göre uzat*, **Ayaklarını yorganına göre uzat*, **Ayağını yorganına göre uzatma*, **Uzat ayağını yorganına göre* gibi biçimsel ve dizimsel değişiklikleri kabul etmez. Bu durum, bu atasözünün tamamen kalıplaştığını, donmuş bir şekilde bulunduğunu göstermektedir. Bunun yanında çekirdek bölümüyle kalıplaşıp biçimsel ve dizimsel değişikliklere izin veren birimler de mevcuttur. Söz gelimi, *ateş bacayı sarmak* deyimini, *Ateş bacayı sarmış*, *Ateş bacayı sardı*, *Ateş bacayı fena sarmış* gibi yeni biçimlere kolayca girebilmekte ve öylece kullanılabilir. Bu tür birimlerde çekimli eyleme farklı çekim ekleri getirilebilmekte ve dizimsel olarak da araya yeni sözcük sokulabilmektedir.

Kalıplaşan dil birimlerinin kalıplaşmasının hepsinde aynı olmadığı düşüncesinden hareketle, bu birimlerin kalıplaşma dereceleri farklı düzeylerde gösterilebilir. Bu amaçla şöyle bir sınıflandırma yapılabilir:

Dil Birimlerinin Kalıplaşması

1. Tamamen kalıplaşanlar
2. Çekirdek olarak kalıplaşanlar
  - 2.1. Biçimsel değişikliklere izin verenler
    - 2.1.1. Ad çekim eki değişebilenler
    - 2.1.2. Eylem çekim eki değişebilenler
  - 2.2. Dizimsel değişikliklere izin verenler
    - 2.2.1. Sözcük ekleme / çıkarma görülenler
    - 2.2.2. Sözcük değişikliği görülenler
    - 2.2.3. Sözcüklerin yer değiştirmesi görülenler

Dil birimlerinin kalıplaşması bu çerçeve içinde değerlendirilebilir. Bu birimlerin kalıplaşma derecelerini göstermek için oluşturulan alt başlıklar çerçevesinde Türkiye Türkçesi söz varlığında bulunan kalıplaşmış dil birimlerini derleyen kaynakların taranmasıyla hem bütün hem de çekirdek olarak kalıplaşan birimlerden örnekler tespit edilmiştir. Tarama sonucu elde edilen örnekler, yukarıda sözü edilen modelin kalıplaşma derecelerini göstermek için uygun bir sınıflandırma olabileceğini ortaya koymaktadır.

3. Kalıplaşma Dereceleri

Kalıplaşmış dil birimlerinin kalıplaşma derecelerini belirleyebilmek için atasözleri, deyimler, ikilemeler, birleşikler ve kalıp sözleri, yapılan sınıflandırma çerçevesinde gözden geçirmek uygun olacaktır. Bu amaçla sınıflandırma başlıkları takip edilerek kalıplaşmış dil birimlerinin bu özelliklere sahip olup olmadıkları belirtilecektir.

3.1. Tamamen Kalıplaşma

Kalıplaşmış dil birimleri arasında tamamen kalıplaşmış olan birçok birim bulmak mümkündür. Bu tür kalıplaşmada, birimin sözcüklerinde ve diziminde hiçbir değişikliğin yapılamadığı hatırlanmalıdır. Kalıplaşmış dil birimleri arasında tamamen kalıplaşma en belirgin biçimde atasözlerinde görülmektedir. *Mum dibine ışık vermez, Damlaya damlaya göl olur, Ağaç yaşken eğilir, Balık baştan kokar, Düşenin dostu olmaz, Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar* gibi atasözlerinin büyük bölümünün tamamen kalıplaşmış olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Atasözleriyle karşılaştırıldığında deyimlerde tamamen kalıplaşmanın daha az sayıda olduğu görülmektedir. *Dam başında saksığan vur beline kazmayı, Geçti Bor'un pazarı sür eşeği Niğde'ye, Kambersiz düğün olmaz* gibi cümle dizilişindeki bazı deyimlerin tamamen kalıplaştığı söylenebilir. İkillemelere bakıldığında *damlaya damlaya, dangıl dungul, hüngür hüngür, için için, şakır şakır, patır patır, çatır çutur, haldır huldur, takır takır, takır tukur, şangır şangır, şangır şungur, şapır şupur* gibi aynen tekrar ve yansıma sözcüklerden oluşanların değişmeden kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Birleşikler, birçok ek alarak kullanılabilirliklerinden tamamen kalıplaşmaları mümkün görünmemektedir. Söz gelimi, *beyaz peynir* birleşigi *beyaz peyniri, beyaz peynirden, beyaz peynirli*, vb. biçimlere girebilmektedir. Aynı şekilde *fotoğraf makinesi* birleşigi *fotoğraf makineleri, fotoğraf makinelerinizi, fotoğraf makine markaları* gibi biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir. Kalıp sözler arasında da tamamen kalıplaşan birimler bulunmaktadır. Söz gelimi, *Toprağı bol olsun, İyi yolculuklar, İyi akşamlar*, vb. kalıp sözler tamamen kalıplaşmıştır.

3.2. Çekirdek olarak kalıplaşma

Kalıplaşmış dil birimlerinin büyük bir bölümünün çekirdek olarak kalıplaştığını söylemek yanlış olmaz. Bu birimlerde hiç değişmeyen bir bölüm bulunmakta, bu bölümün önüne, arasına veya sonuna çeşitli ekler getirilebilmekte veya bazı sözcükler değiştirilebilmektedir. Bu değişiklikler, biçimsel ve dizimsel açılarından incelenebilir.

3.2.1. Biçimsel değişikliğe izin veren kalıplaşmış birimler

Bu birimlerde eklerle ilgili değişiklikler söz konusudur. Öbek ve cümle oluşturulurken kullanılan ad çekim ve eylem çekim eklerinin eklenmesi ve değiştirilmesi bu bağlamda değerlendirilmelidir.

3.2.1.1. Ad çekim eki değişebilen kalıplaşmış birimler

Bu birimlerde iyelik, ad durum, soru ve çoğul ekinden oluşan ad çekim eklerinin cümlenin iletme istediği anlama göre değişebildiği görülmektedir. Ancak kalıplaşmış birimlerden atasözleri çoğunlukla tamamen kalıplaştığı için bu tür değişikliklere izin vermez. Söz gelimi *Dost ile ye, iç, alışveriş etme* atasözü *Dostlarınla ye, iç, alışveriş etme* biçimine dönüştürülemez. Buna karşın deyimlerde bu tür değişiklikler yaygındır. Söz gelimi, *ağzının tadı kaçmak* deyimini, *Ağzımın tadı kaçtı, Ağzımızın tadı kaçtı, Ağzının tadı kaçtı* gibi değişik kişilere gönderme yapmak amacıyla iyelik ekleri değiştirilerek kullanılabilir. Aynı biçimde, *ağzı açık kalmak, iki yakası bir araya gelmemek, ağzında eveleyip gevelemek, kendi kendine gelin güvey olmak, alınun akıyla,*

gözü yolda kalmak, vb. birçok deyim ad çekim ekleri değiştirilerek kullanılabilir. Deyimler gibi ikilemeler de *el gün* → *ele güne*, *gün gece* → *günü geceyi*, *göz kaş* → *gözünü kaşıyla*, *göğüs bağı* → *göğsü bağı*, *dağ bayır* → *dağa bayıra* örneklerinde olduğu gibi ad çekim eklerinin değişmesine izin verebilmektedir. Birleşiklerde de bu değişiklikler görülmektedir. Söz gelimi, *beyaz peynir* → *beyaz peynirden*, *beyaz peyniri*, *beyaz peynire*, *beyaz peynirde*; *fotoğraf makinesi* → *fotoğraf makinelerimizi*, *fotoğraf makinelerine*, *fotoğraf makinemin*; *hanımeli* → *hanımeline*, *hanımelinin*, *hanımelinden*, vb. örnekler bu değişimi göstermektedir. Bazı kalıp sözlerin de ad durum eklerinin değiştirilerek kullanılabilirdiği söylenmelidir. Bu tür kullanıma *Günaydın* → *Günaydınlar*, *Merhaba* → *Merhabalar*, *Teşekkür* → *Teşekkürler* gibi örnekler verilebilir.

3.2.1.2. Eylem çekim eki değişebilen kalıplaşmış birimler

Kalıplaşmış dil birimleri cümle olarak kullanıldığında veya bunları içinde barındıran cümleler oluşturulduğunda yargı bildirmek amacıyla eylem çekim eklerinden yararlanılmaktadır. Eylem çekimi cümlede yer alan kişiye, zamana ve kipe göre değişiklik gösteren bir ulamdır. Kalıplaşmış dil birimlerinden atasözleri çoğunlukla tamamen kalıplaştığı için eylem çekim eklerinin değiştirilmesine izin vermez. Söz gelimi, *Damlaya damlaya göl olur* atasözünün *Damlaya damlaya göl oldu*, *Damlaya damlaya göl olmuş*, *Damlaya damlaya göl oluyor*, *Damlaya damlaya göl olacak* biçimlerine girmesi dil bilimsel olarak uygun olduğu halde bu birim bir bütün halinde kalıplaştığı için Türkçe konuşanlar açısından kabul edilemez. Buna karşın, deyimlerde ise eylem çekim eklerinin değişiminin yaygın bir şekilde gerçekleştiği belirtilmelidir. Özellikle de öbek olarak cümle kuruluşunda yer aldıklarında buldukları cümlenin iletmek istediği anlama göre eylem çekim ekleri değişmektedir. Söz gelimi, *fitil fitil burnundan getirmek* deyimini, *Fitil fitil burnundan getireceğim*, *Fitil fitil burnundan getirecekler*, *Fitil fitil burnundan getirirler*, *Fitil fitil burnundan getiririm* gibi farklı biçimlere girebilmektedir. Aynı şekilde, sonu mastarla biten deyimlerin de cümle kuruluşunda yer aldıklarında eylem çekim eklerinin değişerek kullanıldığı görülmektedir. Aynı durum ikilemeler, birleşikler ve kalıp sözlerin bir bölümü için de söz konusudur. Söz gelimi, *kırıp geçirmek* ikilemesi *kırıp geçirdim*, *kırıp geçirdin*, *kırıp geçirmiş*, vb. biçimlerine, *yardım etmek* birleşigi *yardım ettim*, *yardım edeceğim*, *yardım etmelisin*, *yardım ediyorlar*, vb. biçimlerine, *Teşekkür ederim* kalıp sözü de *Teşekkür ettim*, *Teşekkür ediyorum*, *Teşekkür ederiz*, vb. biçimlerine girerek kullanılabilir. Atasözleri dışında diğer kalıplaşmış dil birimlerinde eylem çekim eklerinin değiştirilmesine izin verildiği ve bu tür kullanımın yaygın olduğu görülmektedir.

3.2.2. Dizimsel değişikliğe izin veren kalıplaşmış birimler

Bu birimlerde kalıplaşmış birimleri oluşturan sözcüklerin sıralanışıyla ilgili değişiklikler yapılabilmektedir. Bu değişiklikler üç grupta incelenebilir. Bunlar ekleme / çıkarma, sözcük değişikliği ve sözcüklerin yer değiştirmesi olarak sıralanabilir.

3.2.2.1. Sözcük ekleme / çıkarma görülen kalıplaşmış birimler

Bu tür birimlerde anlamı değiştirmeyecek biçimde bir sözcüğün eklenmesi veya çıkarılması söz konusudur. Bu özellik çok az sayıda atasözünde görülmektedir. Ahlatın iyisini ayılar yer → Ahlatın iyisini *dağda* ayılar yer, Akıntıya kürek çekilmez → Akıntıya *karşı* kürek çekilmez gibi bazı atasözlerinde bir sözcük eklenebilmektedir. Deyimlerde de bu özellik çokça görülmez. Ağzı açık kalmak → ağzı *bir karış* açık kalmak, ağzından çıkan kulağı işitmek → ağzından çıkan *sözü* kulağı işitmek gibi bazı deyimlerde bu tür dizimsel değişikliğe rastlanmaktadır. İkilime ve birleşiklerde bu tür bir ekleme / çıkarma görülmemektedir. Bazı kalıp sözlerde sözcük ekleme / çıkarmaya izin verebilmektedir. Söz gelimi, Allah rahmet eylesin → Allah *gani gani* rahmet eylesin, Özür dilerim → *Tekrar* tekrar özür dilerim, Teşekkür ederim → *Çok* teşekkür ederim gibi örneklerde sözcük eklenebilmektedir.

3.2.2.2. Sözcük değişikliği görülen kalıplaşmış birimler

Sözcük / ekleme çıkarmanın yanında bazı kalıplaşmış birimlerde bir sözcük aynı anlamı iletecek başka bir sözcükle değiştirilebilmektedir. Atasözlerinin bir bölümünde sözcüklerin eşanlamlıları veya yakın anlamlılarıyla değiştirilebildiği görülmektedir. Bu değişikliklerde atasözünün anlamının değişmesine izin verilmemektedir. Söz gelimi, *Ağaç yaprağıyla güzeldir* atasözü, *guzeldir* sözcüğünün *gürler* ile değiştirilmesiyle *Ağaç yaprağıyla gürler* biçimine girebilmektedir. Atasözünün her iki biçimi de, *insan önemli işleri akrabası, yakınları, yandaşlarından güç alarak daha kolay yapar* olarak belirtilebilecek anlamı taşımaktadır. Aynı şekilde, *Aç kalmak borçlu olmaktan iyidir / yeğdir; Dost / Akriba* ile ye, iç, alışveriş etme; *Bir çiçekle yaz olmaz / gelmez; Kara / Kötü* haber tez duyulur gibi atasözlerinde de anlamı değiştirmeyecek sözcük değişiklikleri gerçekleşebilmektedir. Bu tür değişiklik benzer biçimde deyimlerde de görülebilmektedir. Söz gelimi, *ağzının tadı kaçmak* deyimini, *kaçmak* mastarının *bozulmak* ile değiştirilmesiyle *ağzının tadı bozulmak* biçimine girebilir. Buna benzer olarak *akıl öğretmek / vermek, aklını başına almak / toplamak, başına iş / dert açmak, ileri / öne sürmek, faka / tongaya basmak* deyimlerinde de belirtilen sözcükler değiştirilebilmektedir. Bu değişikliklere rağmen deyimlerin anlamının değişmediği gözden kaçırılmamalıdır. Atasözleri ve deyimlerin aksine ikilemeler ve birleşiklerde sözcük değişimi görülmemektedir. Bunun yanında bazı kalıp sözlerde sözcük değişimine rastlanmaktadır. Söz gelimi, *Mutlu yıllar, Mutlu seneler* biçimine girebilmektedir. Yine *İyi akşamlar, Hayırlı akşamlar* biçiminde söylenebilmektedir.

3.2.2.3. Sözcüklerin yer değiştirebildiği kalıplaşmış birimler

Sözcük ekleme / çıkarma ve sözcük değiştirmenin yanında bazı kalıplaşmış birimlerde sözcükler yer değiştirebilmektedir. Çok sayıda olmasa da atasözlerinde sözcüklerin yer değiştirebildiği söylenebilir. Söz gelimi, *Dikensiz gül olmaz* atasözü anlamı değişmeden *Gül dikensiz olmaz* biçimine girebilmektedir. Bazı atasözlerinde de birimi oluşturan bölümler yer değiştirebilmektedir. Söz gelimi *İki dinle bir söyle* atasözü *Bir söyle iki dinle* biçimine, *İnsan konuşa konuşa hayvan koklaşa koklaşa* atasözü *Hayvan koklaşa koklaşa insan konuşa konuşa* biçimine girebilmektedir. Deyimlerin bir bölümünde de aynı değişiklik mevcuttur. Söz gelimi, *Gelen ağam giden pašam* deyimini *Giden pašam gelen ağam* biçimine, *Ha Ali Hoca ha Hoca Ali* deyimini *Ha*

Hoca Ali ha Ali Hoca biçimine girebilmektedir. Bazı ikilemelerde de sözcükler yer değiştirebilmektedir. Söz gelimi, *akıllı uslu* ikilemesi *uslu akıllı* biçimine, *sabah akşam* ikilemesi *akşam sabah* biçimine, *küçükli büyüklü* ikilemesi *büyükli küçükli* biçimine, *gizli saklı* ikilemesi *saklı gizli* biçimine dönüşebilmektedir. Birleşiklerde böyle bir yer değiştirmeye karşılaşılmamaktadır. Bazı kalıp sözlerde de sözcüklerin yer değiştirdiği görülebilir. Söz gelimi, *Allah'ım sen bana sabır ver* kalıp sözü *Sen bana sabır ver Allah'ım* biçimine *Allah'ım sen bilirsin* sözü *Sen bilirsin Allah'ım* biçimine girebilmektedir. Ancak bu tür kalıp sözlerin sayısının sınırlı olduğu unutulmamalıdır.

Kalıplaşmış dil birimlerinin kalıplaşma derecelerini göstermek amacıyla yapılan bu sınıflandırmanın ardından şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür: Kalıplaşma olgusu kalıplaşan birimlerin hepsinde aynı değildir. Bu birimler bütün halinde tamamen veya çekirdek olarak kalıplaşmış biçimde bulunmaktadır. İkinci grupta yer alan birimler biçimsel veya dizimsel düzeylerde küçük değişikliklere izin verebilmektedir. Söz konusu değişiklikler konuşana, zamana ve dinleyene bağlı olarak yapılmaktadır. Ancak bu değişiklikler genellikle bir iki sözcüğü etkilemekte ve birimin temel anlamında herhangi bir değişikliğe yol açmamaktadır.

4. Sonuç

Dilin söz varlığında bulunan kalıplaşmış dil birimlerini diğer birimlerden ayıran en belirgin özellik olan kalıplaşma, bu birimlerin hepsinde aynı derecede gerçekleşmemiştir. Kalıplaşma olgusu, bütün halinde tamamen veya çekirdek olarak kalıplaşma biçiminde ikiye ayrılabilir. Kalıplaşan birimlerden atasözleriyle cümle halinde bulunan deyimler ve kalıp sözlerin çoğunlukla bir bütün halinde kalıplaştıkları söylenebilir. Bu tür birimlerde sözcüklerde ve bunların dizilişinde değişiklik yapılamaz. Fakat çekirdek olarak kalıplaşan birimlerde hep aynı kalan çekirdek bir bölüm bulunmakta ve bu bölüme konuşana, dinleyene ve zamana bağlı olarak ekleme, çıkarma veya değiştirmelere izin verilebilmektedir. Deyimlerin, ikilemelerin, birleşiklerin ve kalıp sözlerin büyük bölümü böyle bir kalıplaşma göstermektedir. İki alt gruba ayrılarak incelenmesi kalıplaşmanın ve kalıplaşan dil birimlerinin daha ayrıntılı bir biçimde anlaşılmasına ve konuyla ilgili açıklamaların bu yönde gözden geçirilmesine katkıda bulunabilir. Bildiriyle kalıplaşmanın bütün yönlerinin açıklandığı söylenemez. Böyle bir durum ancak kalıplaşmış dil birimlerini içeren bütün eserlerin kalıplaşma dereceleri yönünden taranması ve varsa daha da ayrıntılı bir sınıflandırmanın yapılmasıyla mümkün olacaktır.

KAYNAKLAR

- Akmajian, A.; R. A. Demers; A. K. Farmer; R. M. Harnish (1995) *Linguistics: An Introduction to Language and Communication*, The MIT Press, Cambridge.
- Aksoy, Ö. A. (1988), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*, İnkılâp Kitap Evi, İstanbul.
- Chomsky, A. N. (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press, Cambridge.
- Coulmas, F. (1994) Formulaic language. *Encyclopedia of language & linguistics*, R. E.

- Asher (ed.) içinde. Pergamon, Oxford, ss. 1292-1293.
- Çotuksöken, Y. (1994), *Deyimlerimiz*, Özgül Yayınları, İstanbul.
- Devellioğlu, F. (1986) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- Doğançay, S. (1990) Your eye is sparkling: formulaic expressions & routines in Turkish. *Penn Working Papers in Educational Linguistics*, 6 (2), ss. 49-65.
- Erman, B.-ve Warren, B. (2000) The idiom principle and the open choice principle, *Text* 20 (1), ss. 29-62.
- Foster, P. (2001) Rules & routines: a consideration of their role in the task-based language production of native and non-native speakers. M. Bygate, P. Skehan, M. Swain (ed.), *Researching pedagogic task: second language learning, teaching and testing* içinde. Longman: London, ss. 75-94.
- Fromkin, V. ve R. Romdan (1998), *An Introduction to Language*, Harcourt Brace College Publishers: Forth Worth.
- Gökdayı, H. (2008) *Türkçede kalıp sözler*, Bilig (44), ss. 89-110.
- Parlatır, İ. (2010) *Atasözleri ve Deyimler I-II*. Yargı Yayınevi, Ankara.
- Pinker, S. (1995) *The Language Instinct*. New York, Harper Collins.
- Tannen, D. ve P. Öztekin (1981) Health to our mouths: Formulaic expressions in Greek and Turkish, *Conversational Routine* (ed.) F. Coulmas içinde. The Hague, Mouton, ss. 37-54.
- Toklu, M. O. (2003), *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Uzun, N. E. (2000) *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual, İstanbul
- Van Lacker-Sitdis, D. ve G. Rallon (2004) "Tracking the incidence of formulaic expressions in everyday speech: methods for classification and verification," *Language & Communication* 24, ss. 207-240.
- Wray, A. (2002), *Formulaic Language and the Lexicon*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Yüceöl Özezen, M. (2001), Türkçe deyimler üzerine birkaç söz, *Türk Dili*, 600, ss. 869-879